

Я. Д. Ісаєвич

УКРАЇНСЬКА АРХЕОГРАФІЯ В XVII—XVIII ст.

Під археографією в наш час розуміють допоміжну історичну дисципліну, що займається вирішенням питань, зв'язаних з виданням документів, незалежно від часу їх походження, а також вивченням розвитку методів видання письмових пам'яток і історії публікації документів¹. Відомо, що вже в XVII ст. в ряді країн Європи набуло значного поширення видання різних історичних джерел, і в зв'язку з цим розпочалася розробка методів їх публікації. Початок видання письмових пам'яток в Росії звичайно відносять до другої половини XVIII ст., хоч вже в петровські часи було надруковано кілька дипломатичних актів, щоправда, виключно в політичних цілях і в обмеженій кількості примірників, головним чином, для розсилки урядам іноземних держав². Проф. П. Г. Софінов протиставляє ці публікації як такі, що були викликані не науковими, а політичними мотивами, пізнішим археографічним виданням, здійсненим в інтересах історичної науки³. Однак таке розмежування не завжди доцільне, а часто просто неможливе. Західноєвропейські придворні історіографи, яких вважають засновниками археографії, як правило, мали тенденційну політичну мету: обґрунтувати непорушність тих чи інших прав і привілеїв світських та духовних феодалів⁴. Також і пізніше численні публікації історичних джерел, упорядники яких прикривались прапором «чистої» науки, по суті служили політичним цілям експлуа-

¹ П. Г. Софінов, Из истории русской дореволюционной археографии, М., 1957, стор. 7.

² Там же, стор. 12—14.

³ Там же, стор. 14.

⁴ Большая Советская Энциклопедия, т. 3, 1950, стор. 166.

таторських класів. Проте найчастіше публікації документів, задумані й здійснені у політичних цілях, через деякий час ставали цінним історичним джерелом. Історики не можуть не використовувати їх, тим більше, що всі найбільш ранні публікації документів належать саме до цієї категорії. Такий характер мають також перші археографічні видання на Україні. Хоча вони були викликані виключно актуальними у свій час практичними потребами різних соціальних прошарків і політичних угруповань, але мають наукову цінність. Завдяки їм було збережено текст багатьох цінних історичних пам'яток. Історія їх публікації і поширення є також цінним матеріалом для вивчення ідеологічної боротьби в українському суспільстві. В зв'язку з цим назріла потреба поглибленого вивчення початкового періоду розвитку української археографії, на який до цього часу зовсім не звертали уваги. Досить сказати, що в існуючих дослідженнях і оглядових статтях історію української археографії розпочинають з першої половини ХІХ ст.⁵, ігноруючи тим самим історію видання історичних джерел на Україні від кінця ХVІ до кінця ХVІІІ ст.

Треба мати на увазі, що всі найдавніші українські друковані книги були публікаціями текстів, що раніше тривалий час циркулювали як рукописи. Це книги богослужбового характеру, публікацію яких не можна зараховувати до археографії. Однак безперечно, що богослужбові тексти потребували спеціальної підготовки до друку. Відомо, наприклад, що вже тексти кирилівських видань Ш. Фіоля перед надрукуванням були старанно відредаговані, треба гадати, з участю українських замовників цих книг. Відомо також, що Іван Федоров дуже старанно готував до друку тексти своїх видань, які правильністю і якістю перевершували рукописи⁶. Нагромаджений вже наприкінці ХVІ — на початку ХVІІ ст. досвід у справі підготовки до друку рукописних богослужбових текстів став у пригоді українським видавцям, коли перед ними постало завдання розгорнути публікування історичних документів.

Вже в кінці ХVІ ст. в ході релігійної полеміки на Україні були здійснені спроби публікації документів, що викривали підступи агентури Ватикану на Україні і в Білорусії. Так, близько 1584 р. в Острозькій друкарні було видано окремою книжечкою⁷ 12 листів константинопольського патріарха Єремії про новий (григоріанський) календар. У 1593 р. Львівське

⁵ Українська Радянська Енциклопедія, т. І, К., 1959, стор. 317.

⁶ Г. І. Коляда, «Друкарь книг перед тым невыданных» у Львові, «Радянське літературознавство», 1959, № 6, стор. 103—105; Я. Д. Исаевич, Львовский Апостол Ивана Федоровича 1574 года, в кн.: «Книга. Исследования и материалы», сб. 9, М., 1964.

⁷ И. Каратаев, Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. І, СПб., 1883, № 109.

братство надрукувало полемічне послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса⁸, написане ним ще у 80-х роках XVI ст. Пізніше, у 1598 р., в Острозькій друкарні була опублікована «Книжиця», яка містила сім листів Мелетія Пігаса, написаних протягом 1593—1597 рр. (лише один лист був написаний Пігасом ще на початку 80-х років XVI ст.) до Костянтина Острозького, Гедеона Балабана, духовенства, мирян і братств, а також лист К. Острозького «до обще всіх православних християн» від 24 липня 1595 р. і лист Івана Вишенського до Костянтина Острозького⁹. В Дерманській друкарні опубліковано з датою 6 лютого 1605 р. «Лист Мелетія святійшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія будущего еще на тот час єпископа Володимерського о отступленні его з напоминачнем отцевським до него писаний»¹⁰. В післямові вказано, що лист було надіслано з Єгипту 15 жовтня 1599 р., а перекладено на українську літературну мову Іваном Борецьким¹¹. У публікації брав участь Дем'ян Наливайко (брат Северина, учасник острозького літературно-наукового гуртка).

Всі перелічені публікації були написані переважно незадовго до надрукування. Перші спроби публікації давніх історичних джерел на Україні і в Білорусії також зв'язані з політичною та ідеологічною боротьбою, яка велась наприкінці XVI і на початку XVII ст. у питанні про унію. В зв'язку з намаганням світських і духовних агентів Ватикану насильним шляхом нав'язати українському і білоруському народам унію з католицькою церквою розгорнулася гостра полеміка в тогочасній публіцистичній літературі. Автори полемічних творів, спрямованих проти наступу католицизму, охоче користувались аргументами історичного характеру, звертали увагу на історію ворожої щодо східнослов'янських народів політики Ватикану. Католицькі та уніатські полемісти також намагались відшукати історичне обґрунтування своєї антинародної діяльності, не спиняючись при цьому перед явними фальсифікаціями та перекрученнями історичних фактів.

За таких умов у 1605 р. у Вільні в друкарні Мамоничів було надруковано по-слов'янськи і одночасно окремим видан-

⁸ Господина Мелетіа Стѣйшаго Папы Александрійскаго о хрїстіанском благочестїи к іудеомъ отвѣт (И. Каратаев, Описание..., № 129).

⁹ И. Каратаев, Описание..., № 178; И. Малышевский, Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви, т. 2, К., 1872, дод. II, стор. 1—5 (другої пагінації).

¹⁰ И. Каратаев, Описание..., № 178, стор. 302—303. Російський переклад листа у кн.: И. Малышевский, вказ. праця, т. 2, стор. 103—140 (першої пагінації).

¹¹ М. В. Возняк, Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині у Львові, Львів, 1954, стор. 10—11.

ням у польському перекладі грамоту київського митрополита Мисаїла, датовану 1476 р., до римського папи Сікста IV¹². Ініціатором видання був київський уніатський митрополит Іпатій Потій, один з найзапекліших і найактивніших прихильників церковної унії. В передмові до читача Потій розповідає про це так: «Ото тепер недавно знайшлися книжки барзо старіє в церкві крєвської, в которих і тот собор Флорентейський, таке же, яко і в соборниках віленських, уписаний, а надто лист митрополита киевського Мисаїла і інших духовних, таке княжат, великих панов, сенаторов і іних зацних станов руського народу, которий писали до папежа Сікста четвертого, в року 1476 з датою у Вільні, в котрим листом і двох особ зацних в посельство до Риму посилали...»¹³

Пізніше М. Смотрицький твердив, що ще один рукопис був знайдений у одній з церков поблизу Острога. Щоб усунути обвинування, «же то речі ново змишление», Потій 15 червня 1605 р. пред'явив книгу з текстом Мисаїлового листа у магістраті м. Вільнюса, про що в магістратських книгах був зроблений відповідний офіціальний запис, а митрополиту було видано виписку з цих книг з його текстом. Текст виписки опубліковано слідом за передмовою. Підтверджуючи автентичність пред'явленої Потієм книги, віленські бурмістр і райці коротко описують цю «книгу знайденую в церкві Крєвської, старосвєцьким письмом уставним, словєньським язиком писаную, ін кварто інтролігованую, вельми старую в которой єсть написан собор осьмый Флорентейський і лист до святаейшого отця Сікста четвертого, папи римського, писаний от митрополита киевського Мисаїла і от архимандритов Печерського і Віленського, таке же і от великих княжат і панов руських, року по рожестве Христо-вом тисяча чотириста семдесят шостом»¹⁴.

Далі йде під вказаним вище заголовком текст Мисаїлового листа від 15 березня 1476 р. з короткими коментарями у примітках. Одна з приміток археографічного характеру. В ній від-

¹² «Посельство до папежа римського Сікста IV от духовенства и от княжат и пановь русскихъ, зъ Зилнии року 1476 мѣсяца марта 14, б. р. (1605). Див.: Н. Каратаев, Описание..., № 215; Poselstwo do papieža rzymskiego Sikta IV od duchowieństwa y od księzat i panów ruskich w roku 1476 w Wilnie, 1605, 10.VII (K. Estreicher, Bibliografia polska, t. 24, Kraków, 1912, стор. 380). Текст грамоти передруковано пізніше (Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 7, К., 1887) частково за текстом стародруку, а частково за текстом, опублікованим А. С. Петрушевичем, за рукописом XVIII ст.

¹³ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. 1, т. 7, К., 1887, стор. 195. Тут і нижче (крім бібліографічних описів у виносах) тексти на українській літературній мові того часу подано з допомогою графічних засобів українського алфавіту згідно з проектом правил публікації таких текстів, опублікованим О. А. Бєвзо («Вісник АН УРСР», 1959, № 2).

¹⁴ Там же, стор. 196.

значається зіпсоване місце в оригіналі: «Тут щось не до речі, бо чогось недостає, муселся писар помилити»¹⁵.

В зв'язку з тим, що автентичність тексту листа заперечувалась тогочасними православними полемістами (автором «Перестороги», М. Смотрицьким в «Треносі», З. Копистянським в «Палінодії»), необхідно хоча б коротко розглянути його зміст і історичні умови в час його лєяви. Треба гадати, лист був посланий собором, який в березні 1476 р. обрав на київську митрополію смоленського єпископа Мисаїла¹⁶. Попередник Мисаїла на митрополії Григорій фактично розірвав Флорентійську унію, отримавши підтвердження від вселенського православно-го патріарха. Королівський дозвіл на скликання собору для обрання наступника Григорія був, очевидно, даний при умові, що українське і білоруське духовенство зробить кроки в напрямі визнання зверхності папи¹⁷. Не маючи змоги в тодішніх несприятливих політичних умовах відкрито заявити про свою незгоду з Флорентійською унією, складачі листа свідомо надали йому неясної форми. Не можна погодитись, що лист означав визнання принципів цієї унії. Панегірики на адресу Сікста пояснюються дипломатичними міркуваннями, а, можливо, також, що авторам «не оставався незвісним й індивідуальний характер Сікста IV і той дух італійського ренесансу XV ст., охочий до кадил, похвал і т. д.»¹⁸. Але далі неконкретних дипломатичних компліментів автори листа не йдуть. Православна церква України і Білорусії виступає у них як рівноправна з латинською і східною церквами. Про католицьку церкву говориться з іронією і сарказмом¹⁹, гострій критиці піддано насильство католицької ієрархії: «Многихъ бо в нашихъ странахъ видим от части западныхъ церкви обычай той содеръжащихъ — отъ нарицающихъся пастырей: яростію мняще снабдевати стадо болши погублятъ тои, а предавшему суды отдаютьъ достойныя вяжуше и мучаще, а иныхъ силою влекуще изъ благочестія во благочестіе и союзъ мира любви завыстымъ гнѣвомъ разтеръзающе...»²⁰ Таким чином, не тільки мова, а й зміст книги свідчать, що в основному публікація здійснена на основі автентичної пам'ятки. Однак, Потій додав свої явно тенденційні примітки, які перекручують зміст документа, а також зробив деякі фальсифікації тексту з метою використання його для пропаганди ворожої інтересам українського народу унії. Проте здійснена ним публікація може бути використана істориками, оскільки

¹⁵ АЮЗР, ч. I, т. 7, К., 1887, стор. 214.

¹⁶ Б. Бучинський, Студії з історії церковної унії, III, Мисаїлів лист, «Записки Наукового т-ва ім. Шевченка», т. 90, Львів, 1909, стор. 14.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, стор. 18.

¹⁹ Там же, стор. 19.

²⁰ АЮЗР, ч. I, т. 7, стор. 209.

ки внесені Потієм додатки і перекручення тексту дуже незграбно скомпоновані, не гармонують з контекстом, і тому спеціалісти легко можуть їх відсіяти.

Уніатська церква займалась також публікацією привілеїв, наданих їй королями, та інших документів, що використовувались для «обґрунтування» політики насильств та дискримінації щодо православного українського населення. Так, мабуть того ж 1605 р., було надруковано польською мовою книжку Потія «Про привілеї, надані найяснішими польськими королями, і деякі головні докази, які дуже рекомендують і підтверджують унію»²¹. Різного роду друковані збірки привілеїв й інших дипломів, безперечно, ведуть свій початок від рукописних «дипломатаріїв» — книг, куди різні установи і особи записували потрібні їм юридичні документи. Такими дипломатаріями є, наприклад, «золота книга» привілеїв м. Львова²², книга привілеїв м. Самбора²³, частина «альбому» Ставропігійського братства та ін.

У відповідь на ворожу пропаганду католиків та уніатів пожвавилась боротьба проти ідеологічної експансії католицизму. В цій боротьбі важливу роль відіграли також публікації документів, що викривали католицизм, сприяли консолідації антикатолицького табору. Близько 1614 р. в друкарні Львівського братства було видано текст ухвали Віленського собору 1519 р. Всі відомі примірники цієї публікації зброшуровані разом з «Книгою о священстві»²⁴, виданою у 1614 р., але мають окрему пагінацію і заголовок («Соборъ, в богоспасаемомъ градѣ Вильни бывшій»). Текст публікації пізніше перевидавався, останнє з видань здійснено за стародрукованим примірником Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна²⁵. Собор, ухвалу якого видало братство в 1614 р., був скликаний у грудні 1509 — січні 1510 рр. у Вільні митрополитом Йосифом Солтаном. Він виступив проти зловживань монарха і феодалів правом патронату над церковними установами і проти купівлі посад духовенством. В опублікованій ухвалі говорилось, що недостойні особи не повинні допускатись на церковні посади навіть в тому випадку, коли вони мають привілеї від короля або великого князя. Вимагаючи посилення дисципліни серед

²¹ O przywilejach nadanych od najasniejszych krolów Polskich, y przedniejszych niektórych dowodach, ktore świętą unią wielce zalecają y potwierdzają, b. m. i g. (K. Estreicher, назв. праця, т. 24, стор. 381).

²² Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 52, оп. 3.

²³ Філіал Державного архіву Львівської області в м. Самборі, ф. 129, оп. 1, спр. 1.

²⁴ М. Каратаев, Описание..., № 215.

²⁵ Відділ рідкої книги ДПБ, № II, 8, 59. Текст пам'ятки див. у кн.: «Памятники полемической литературы в Западной Руси» (далі — «Памятники...»), кн. I, СПб., 1878 (Русская историческая библиотека, т. 4, стор. 6—18).

духовенства, ухвала водночас вимагала, щоб єпископи не усували священників без законних причин. Зміст цих постанов був актуальним і на початку XVII ст., і тому цілком природно, що їх в цей час опублікувало Львівське братство, яке виступало проти зловживань державної влади і духовенства. Але видавці не виключили з тексту опублікованої ними пам'ятки і тих ухвал, які йшли врозріз з інтересами братства, наприклад, про заборону мирянам тримати дома збірники канонічного права. Це свідчить про автентизм видання, здійсненого братством, яке по праву може вважатись першою українською археографічною публікацією, що правильно, без будь-яких навмисних перекручень, передає текст історичного джерела. Дуже цікаво, що слідом за текстом ухвал собору видавці подали археографічний опис рукопису, за яким здійснено публікацію: «Сей собор на пергамінін письмом стародавним, якоможе zde слово в слово імаше, есть писан. У него же печатей завішених осм: митрополитова і єпископськіє»²⁶.

Протягом наступних десятиліть, в ході дальшої боротьби проти політичної та ідеологічної експансії католицизму, на Україні було видано книги, які містили публікації окремих сучасних історичних документів. Так, у 1628 р. (30 серпня) в Києво-Печерській друкарні було надруковано книгу «Απολλεία—Апології книжки діалектом руським написаної, польським зась ве Львове друкованої, вкоротце а правдиве зсумованая». Вона містила опис собору, що відбувся у 1628 р. в Києві і засудив антиправославну книгу Мелетія Смотрицького «Апологія». Крім того, тут вміщено кілька документів²⁷:

1. Дозвіл сейму на відкриття собору (зворот титульного аркуша).

2. Грамота митрополита Йова Борецького й інших представників православної ієрархії, видана 16 серпня 1628 р. «в монастиру Михайловськом церкви Золотоверхої» (арк. 4 зв.—7). До грамоти додано опис: «У того листу печать митрополитанська, архієпископськії, єпископськії і інших барзо много притиснених есть».

3. Грамота Йова Борецького й інших представників православної духовенства від 24 серпня 1628 р. Другий з названих документів друкувався також раніше (до собору), як і деякі інші грамоти Йова Борецького (збереглась ще грамота від 29 червня 1629 р.)²⁸. Виходили також книжки, повністю присвячені публікації документальних матеріалів свого часу. Так, у 1638 р. було видано текст ухвал Луцького собору «Синод

²⁶ «Пам'ятники...», стор. 17.

²⁷ Див. М. К а р т а е в, вказ. праця, № 319, стор. 391.

²⁸ Українські письменники. Бібліографічний словник, т. I, К., 1960, стор. 217.

ведле звичаю дорочного... септемврія 26 року 1638... отправова-ний і в том же року в Крем'янці видрукований»²⁹.

В боротьбі проти національно-релігійного гніту українські літератори і вчені книжники охоче покликались на давні культурні традиції українського народу, широко використовували давньоруські історіографічні та літературні пам'ятки. В 1635 р. в друкарні Києво-Печерської лаври було видано польський переклад Києво-Печерського патерика. По суті це була літературна обробка, здійснена Сильвестром Косовим, який чимало місць випустив, а деякі поширив або змінив³⁰. Проте видання 1635 р. можна вважати першою публікацією пам'ятки давньоруської літератури і історіографії. У 1668 р. в Києві, а в 1670 р. в унівській друкарні в Галичині було видано «Житіє св. і равноапостольного князя киевського Владимера... вибрано з літописця руського, преподобного Нестора Печерського»³¹.

Оскільки майже всі українські публікації документів у XVII—XVIII ст. були більшою або меншою мірою зв'язані з релігійною полемікою, особливу увагу привертає документальне видання середини XVII ст., що мало цілком світський характер. Це текст статей Богдана Хмельницького 1654 р. і Переяславських статей 1659 р.—угод козацької старшини з російським урядом, які визначали юридичний статус України після возз'єднання з Російською державою, опублікований, мабуть, в другій половині 1660 р.³² В бібліографічних покажчиках це видання має назву «Постановление с войском Запорожским» і датоване 1659 р.³³, хоч ні така назва, ні дата не підтверджуються документальними даними³⁴. Видання складається з таких частин: 1) «Оглавление вещей обретающихся в книжиці сей»; 2) Переказ царського указу 13 січня 1657 р. про обрання нового гетьмана і виклад акту виборів Юрія Хмельницького на гетьманство з підписами самого гетьмана і усієї ради (арк. 1—6); 3) Текст «статей» 1654 року («Березневих статей» Богдана Хмельницького) в редакції, що була запропонована російським урядом під час російсько-українських переговорів 1659 р. (арк. 7—12); 4) Текст Переяславських статей 1659 р.

²⁹ М. Каратаев, Описание..., № 467.

³⁰ В. Н. Перетц, Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе, в кн.: Славянская филология, III, М., 1958, стор. 174—188.

³¹ Приброшуровано до книги «Виклад о церкві...», Київ, 1668; Унів, 1670.

³² В. Данилевич, Маловідомий український стародрук, Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 21—22, 1928, К., 1929, стор. 41.

³³ И. Каратаев, Хронологическая роспись славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. I, СПб., 1861, № 687.

³⁴ Назва «Постановление» взята, мабуть, з колонтитула на арк. 3—21 (Постановление от его цар. вел. з войском Запорозьким року 1659).

Більш правильною, здається, була б назва «Статті о вольностях войска Запорозького». Примірник з архіву Києво-Печерської лаври (відділ стародруків Державної публічної бібліотеки УРСР) має на оправі наклейку з написом XVIII ст. «О волности статей Войска Запорожскаго».

(арк. 12—21 зв.); 5) Текст присяги Ю. Хмельницького як новообраного гетьмана і виборчої ради (арк. 22—26 зв.).

Як вказує Самійло Величко, книжечка була видана в Києво-Печерській друкарні³⁵. Про це свідчить також шрифт, заставки і кінцівки — такі ж, як в інших стрятинських і киево-печерських виданнях. Треба гадати, що збірка документів була складена і видана гетьманською канцелярією³⁶ для спростування фальшивої агітації політичних противників гетьмана Юрія Хмельницького. У «Оглавленії» видавці дали своє формулювання змісту окремих статей, наприклад: «Первий пункт альбо стаття. О вольностях, ведлуг давних прав Войська Запорозького». Притягаючи документальний матеріал для підкреслення прогресивного історичного значення возз'єднання України з Росією, перша збірка документів про возз'єднання відіграла серйозну роль у політичному житті свого часу. Вона заслугове на пильну увагу дослідників.

Дуже цікавою публікацією рукопису, що значною мірою мав історичний характер, є надрукований у 1695 р. «пом'яник» Львівського братства під назвою: «Анамнисис албо припоминання в молитвах церковних ієрейських імен, вікуістої пам'яті годних зешлих в вірі православної... Преведеное з помничка писаного около року 1605 старанням тих же їх м[илостей] пп. брата вишѣреченого храму»³⁷.

Від звичайних пом'яників (субітників) він відрізняється тим, що при переліку історичних діячів і активних членів братства часто дається докладна хронологія, а інколи також замітки про історичні події, зв'язані з їх іменами. Після тексту поминальних молитв передруковано з рукопису список найвишніших константинопольських патріархів, далі йде «Повість короткая о патріархах...», що містить деякі історичні відомості. Далі дано перелік київських митрополитів, львівських єпископів, киево-печерських архимандритів, польських королів, російських царів і молдавських господарів переважно за XVI—XVII ст.

Після відомостей про історичних діячів дається перелік померлих членів братства, а далі наводяться родинні пом'яники членів львівського братства за кінець XVI і XVII ст. Найраніші з них входили до складу рукописного пом'яника братства з початку XVII ст., що служив оригіналом для основної частини публікації. Пізніші родинні поминання передруковані з окремих рукописних пом'яників різних родин. Зберігся, наприклад,

³⁵ «Пам'ятники українського письменства», т. I, 1926, стор. 221.

³⁶ В. Данилевич, вказ. праця, стор. 36.

³⁷ Текст опубліковано у кн.: АЮЗР, ч. I, т. 12, К., 1904, стор. 470—511. Примірник видання 1695 р. з пізнішими дописами є у відділі рукописів Львівської бібліотеки АН Української РСР (Збірник церковно-слов. рукописів А. С. Петрушевича, № 116).

пом'яник львівського міщанина Кипріяна Кисельницького на сувої пергамену, прикріпленому до двох паличок, написаний чорним чорнилом і кіновар'ю 7 серпня 1693 р.³⁸ Текст його дослівно надрукований в «Анамнісисі» під заголовком «Род і дом славетного пана Кипріяна Кисельницького, обивателя львівського, року 1693, місяця авгу́ста, 7 дня»³⁹. Так само «Род і дом в богу вешлого славетного п. Євстафія Михайловича, обивателя львівського, року бож. 1698, місяця ноєврія, 8 дня»⁴⁰ є передруком з подібного рукописного пом'яника на пергаменному сувої⁴¹. Всі ці родинні пом'яники є цінним джерелом для генеалогії міщанських родин. Вивчення їх може дати цінний матеріал для такої незаслушено забутої допоміжної історичної дисципліни, як генеалогія.

Протягом другої половини XVII і у XVIII ст. провідне місце в розвитку освіти, літератури і науки належало українським землям, воз'єднаним з Росією. На Правобережній і Західній Україні засилля католицизму було найсерйознішою перешкодою на шляху розвитку української культури. Слід сказати, що культурне життя цього періоду вивчене недостатньо. Без сумніву, поглиблене дослідження української літератури другої половини XVII і XVIII ст. дасть змогу виявити багато нових прикладів того, як українські трудящі боролись проти повного окатоличення, відстоювали своє право на рідну мову, школу, літературу. Не одну сторінку цієї боротьби повинно відкрити також дослідження друкованих літературних пам'яток цього часу, які нерідко зберігали український характер і в тих випадках, коли видавались латинською або польською мовами. Маловивченість цих пам'яток не дозволяє нам детально охарактеризувати ті з них, які були в якійсь мірі публікаціями археографічного типу. В усякому разі, католицизм для своєї ідеологічної експансії використовував і надалі різноманітні фальсифікації історичних джерел. Уніатська церква також здійснювала для своїх практичних потреб різні публікації документів; в тому числі ухвали різних духовних установ, привілеїв, отриманих від державної влади й феодалів. Так, у 1744 р. у Львові було видано ухвали Замойського собору 1720 р.⁴²

Ряд публікацій підготував Гнат Кульчицький (1707—1747), зокрема «Автентичні реляції про становище русинів-уніатів, що живуть у Польському королівстві», «Доказ руської церкви»

³⁸ Державна публічна бібліотека УРСР, відділ рукописів, збірник Києво-Печерської лаври, 542 (Лєб., 564). Про цей пом'яник згадано, між іншим, у кн.: Н. И. Петров, Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, 2 изд., К., 1897, стор. 207.

³⁹ АЮЗР, ч. I, т. 12, стор. 505—506.

⁴⁰ Там же, стор. 496.

⁴¹ Відділ рукописів Львівського історичного музею, № 134.

⁴² І. Свенціцький, Каталог книг церковно-слов'янської печаті, Жовква, 1908, № 454.

і «Додаток до доказу руської церкви»⁴³. Сильвестр Рудницький, який з 1751 р. був луцьким єпископом, видав ряд публікацій документів, зокрема «Права і привілеї, надані русинам-католикам папами» (Львів, 1747)⁴⁴. Холмський, а пізніше переміський єпископ Максиміліан Рилло підготував публікацію «Старожитності руської церкви» (Супрасль, 1755 і 1760)⁴⁵, а в Почаєві у 1766 р. було опубліковано «Буллі і бреве пап, декрети конгрегацій і дипломи польських королів» в справах уніатської церкви⁴⁶. Було видано також уривки з сеймових конституцій, що стосувались маєтків православної та уніатської церкви⁴⁷ й інші документи.

Уніатські видання XVIII ст. є джерелом для вивчення антинародної політики католицизму на Україні, для викриття підступних планів агентів Ватікану, що намагались духовно поневолити український народ, денаціоналізувати його і відірвати від братнього російського народу.

Поширеними в Речі Посполитій, в тому числі і на Правобережній Україні, специфічними публікаціями історичних документів є додатки до брошур з викладом документації окремих юридичних сторін в судових справах, що розглядались різними інстанціями, насамперед, судами. До початку розгляду справи сеймом представники сторін часто роздавали депутатам цілі трактати з викладом аргументів на свою користь. Так, у першій половині XVIII ст. брошури про «стан справи» в судовому процесі були видані від імені львівських українців, репрезентованих Успенським братством⁴⁸, і від імені львівського католицького магістрату. До таких брошур дуже часто додавали публікації документів, що підтверджували позицію даної сторони. З таких видань особливо цікава для нас брошура «Вимога руського духовенства до станів найяснішої Речі Посполитої»⁴⁹, видана в 1764 р. у зв'язку з прийняттям сеймом

⁴³ *Relationes authenticae de statu Ruthenorum cum S. R. E. unitorum in regno Poloniae degentium, Romae, 1727; Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptu fidei ad nostra usque tempora, Romae, 1733; Appendix ad specimen ecclesiae Ruthenicae, Почаїв, 1759.*

⁴⁴ *S. Rudnicki, Jura et privilegia genti Ruthenae catholicae a maximis pontificibus concessa, Leopoli, 1747.*

⁴⁵ *Antiquitates ecclesiae Ruthenicae, Supraslii, 1755, 1760.*

⁴⁶ *Bullae et brevia summorum pontificum congregationum decreta et Poloniae regum diplomata, pars 1—3, Почаїв, 1766.*

⁴⁷ *Except z Konstytucyi ex Voluminum legum dobrom duchownym ritus graeci służących, b. m. i r.*

⁴⁸ *Status causae ex parte senatorum Totiusque Nationis Ritus graeci Romano uniti civitatis S. R. M. Leopoliensis Actorum.* Ця брошура, як і брошура, видана магістратом (*Status causae ex parte Magistratus*), зберігається в колекції Д. Зубрицького в архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР (рукопис № 44).

⁴⁹ *Żądanie Duchowienstwa Ruskiego które stanom najjasniejszej Rzeczypospolitej w pokorze remonstruje i o łaskową rezolucje, supplikuje, b. m. i r. [1764].*

конституції про віддання в кріпацтво синів уніатського духовенства (крім тих, які ставали попами або міськими ремісниками). До неї було додано «Сумарій документів», де наведено десять актів, починаючи від апокрифічного привілею князя Льва Даниловича, надрукованого в транскрипції латиною. Це, очевидно, перша публікація однієї з «грамот князя Льва», які, незважаючи на їх неавтентичність, залишаються важливими пам'ятниками української дипломатики.

Інколи весь текст брошур, виданих у зв'язку з судовими справами, складався з публікації документів. Типовим виданням такого характеру є надрукований у 1766 р. «Стан справи з боку превелебного Феліціана Володковича, митрополита і Києво-Печерського архімандрита проти велєбного Юрія Кониського, єпископа-неуніата, відносно наданих киево-печерській архімандрії шляхом фундації земських маєтків Печерська, Цвіркова і Тарасович»⁵⁰.

Збірник містить 33 документи за номерами від 1 до 32 (номер 20 в змісті-сумарії повторений двічі) XVI—XVII ст., а саме: 13 документів XVI ст., 19—XVII ст. і один—XVIII ст. Серед них такі документи, як майнова угода між князями Микитиничами і Печерською архімандрією від 4 жовтня 1555 р., інвентар маєтків київської митрополії і речей Києво-Печерської церкви від 24 квітня 1593 р. (містить також реєстр книжок бібліотеки), реляція возного від 2 серпня 1597 р. про недопущення уніатського митрополита Михайла Рогози до управління Києво-Печерською лаврою й інші акти в цій справі, протести польських світських і духовних феодалів проти визнання Владиславом IV православної ієрархії та інші документи.

Подібних публікацій повного тексту або лише реєстрів документів, що мали служити як юридичні докази в судових процесах, було досить багато⁵¹. Без сумніву, деякі документи в подібних виданнях є більш або менш вдалим фальсифікатами церковників або світських феодалів. Однак при умові критичного підходу різноманітні публікації цього типу можуть дати чимало цінного для істориків матеріалу.

Слід відзначити, що, на відміну від Ф. Володковича, який цікавився документальними джерелами лише з суто практич-

⁵⁰ Status causae z strony przewielebnego Felicyana Wolodkowicza Metropolity y Archimandryty Kijewe Pieczarskiego przeciwko wielebnemu Jerzemu Koninskiemu episkopowi w Unij nie będącemu względem dobr Pieczerska, Swirkowa, Borsukow i Tarasowicz do archimandriy Kijewo Peczerskiej przez Fundacyę nadanych, b. m. i r. (Warszawa, 1766).

⁵¹ Пор., напр., брошуру «Odpowiedź z strony Jaśnie Wielmożnych Leona Szeptyckiego Lwowskiego i Antonina Młodowskiego... biskupów», видану в варшавській друкарні П. Дюфура без вказівки на рік видання. В додатку до неї надруковано 20 документів (листів, привілеїв) з 1762—1776 рр. Примірник брошури є у Центральному державному історичному архіві УРСР в м. Львові (ф. 201, оп. 40, спр. 332, арк. 188—198).

них міркувань, Георгій Кониський збирав історичні пам'ятки також з науковою метою, прагнучи дати історичне обґрунтування юридичного становища українського і білоруського населення в Речі Посполитій, показати давні традиції боротьби проти католицизму і унії. Він зібрав величезний архів старих актів в оригіналах і списках, який лише частково використаний в його книзі «Права і вольності дисидентів в Короні Польській...», виданій у 1767 р. латинською і польською мовами⁵³.

В Росії українські дослідники старовини опублікували наприкінці XVIII ст. ряд історичних документів і старих літописів. Зокрема Василь Григорович Рубан опублікував відомий опис подорожі В. Григоровича-Барського на Близький Схід, щоденник боярина Олексія Шеїна про його участь в Азовських походах та інші пам'ятки. У 1773 р. ним були опубліковані «Краткия географическия, политическия и историческия известия о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных, светских тамо находящихся ныне чинов, числа народа и пр.». У 1777 р. Рубан випустив друге видання цієї публікації, а також свій відомий «Короткий літопис Малоросії»⁵⁴.

Цінні документи видав син генерального судді Ф. Туманський, видавець журналу «Российский магазин». Серед них — «Выписка из записки 1749 р. о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые атаманы, войсковые судьи, писари и асаулы, також в разные места — в полковники, что обыкновенно бывало в новый год»⁵⁵ і «Летописец Малыя России» (список літопису Г. Грабянки), до якого видавець додав і пояснення деяких українських слів та термінів⁵⁶. Особливий інтерес викликає публікація Ф. Туманським апокрифічного універсалу Богдана Хмельницького з табору під Білою Церквою до «всіх українських малоросіян»⁵⁷. Це той же самий універсал, що його вмістив Самійло Величко у своєму літописі, тільки Туманський датує його не червнем 1648 р., як Величко, а 8 травня того ж року⁵⁸. У передмові Ф. Туманський відзначив, що користувався численними копіями універсалу, які збері-

⁵² Г. Конисский, Собрание сочинений, ч. I, 1861, стор. XV—XVI.

⁵³ Prawa i wolności Dossydentów w nabożeństwie Chrześcijańskim w Koronie polskiej i w W. X. Lit. służące z przywilejów, konstytucyi sejmowych y statutu W. X. L. y różnych innych żadnej wątpliwości niepodlegających Autentyków zebrane, 1767.

⁵⁴ В. Модзалевский, Рубан Василий Григорьевич, Русский биографический словарь, том Романова—Рясовский, СПб., 1918, стор. 374, 376.

⁵⁵ «Российский магазин», 1792, ч. I, стор. 187—198.

⁵⁶ «Российский магазин», 1793, ч. II, стор. 97—108, 289—290, 383, 569; ч. III, стор. 75—76, 155—156.

⁵⁷ «Российский магазин», 1793, ч. II, стор. 1—4.

⁵⁸ Див. сучасну публікацію: Документи Богдана Хмельницького. Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич, К., 1961, стор. 645—649.

гаються в різних людей, щоб виправити помилки переписувачів. Ці зауваження про наявність багатьох копій універсалу свідчать, що в цей час на Україні вже було досить багато людей, які збирали пам'ятки старовини.

Охарактеризовані в цій статті публікації далеко не вичерпують всіх українських стародрукованих видань, які більшою або меншою мірою мають археографічний характер⁵⁹. Але й наведених матеріалів досить, щоб скласти уявлення про давні традиції української археографії.

Без сумніву, історію розвитку української археографії на Україні слід розпочинати не з початку ХІХ, а з першої половини ХVІІ ст. Уже в цей час на Україні вийшли з друку книги, підготовка яких до видання вимагала певної археографічної обробки тексту. Люди, які займались цією справою, були відомими свого часу діячами науки і літератури, мали добру філологічну й історичну освіту. В ряді публікацій ХVІІ ст. зустрічаємо елементи археографічних описів оригіналів, в яких коротко охарактеризовано папір, письмо, описані печатки. Більшість публікацій документів, що були видані українськими друкарнями від кінця ХVІ до другої половини ХVІІІ ст., підготовлені сумлінно, в основному правильно передають текст. Не дивно, що вони зберегли своє наукове значення і до цього часу використовуються істориками.

Таким чином, протягом розглядуваного періоду на Україні був нагромаджений вже значний досвід у справі археографічної обробки і публікації джерел. Високий, як на свій час, рівень ряду публікацій є значним досягненням українських вчених і видавців доби феодалізму. Дальше дослідження історії української археографії починаючи з найдавніших часів повинно ще більше збагатити наші уявлення про різноманітне і багате культурне життя на Україні в ХVІ—ХVІІІ ст.

⁵⁹ Вивчення пам'яток археографії ХVІ—ХVІІІ ст. утруднюється у зв'язку з відсутністю зведеного опису українських книг ХVІ—ХVІІІ ст. і каталогів окремих колекцій. Назрів час поставити питання про те, щоб архіви і бібліотеки нашої республіки, які мають стародруки, приступили до підготовки і публікації відповідних каталогів (див.: Я. Д. І с а є в и ч, Описи стародруків, журн. «Вітчизна», 1960, № 3). Спробу дати довідник про друкарство на Україні до 1800 р. зробили польські дослідники, однак їх публікація має серйозні хиби (див.: Я. Д. И с а е в и ч, Словарь-справочник об украинском книгопечатании, «Книга. Исследования и материалы», сб. 5, М., 1962).

УКРАИНСКАЯ АРХЕОГРАФИЯ В XVII—XVIII вв.

Резюме

Все исследователи этого вопроса начинают историю украинской археологии с первой половины XIX в. Однако, на Украине уже в первой четверти XVII в. предпринимались печатные издания исторических документов. Так, в 1614 г. Львовское братство опубликовало текст постановлений Виленского собора, состоявшегося в конце 1509 — начале 1510 гг. Много документальных публикаций появилось в связи с идеологической борьбой, которая велась в конце XVI и в XVII—XVIII вв. по вопросу о церковной унии. В России в конце XVIII в. материалы по истории Украины издавались литераторами-украинцами В. Рубаном и Ф. Туманским. Высокий по тому времени уровень многих археографических публикаций является значительным достижением украинских ученых и издателей XVII—XVIII вв.